

Sobre la presència de Ciceró als Països catalans. Segles XI-XIV

Jaume Medina

jaume.medina@uab.es

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Ciències de

l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

Si hom examina l'evolució de la cultura a Catalunya d'ençà que restava integrada a l'àrea d'influència romana, podrà tenir coneixement de diversos fets. El primer de tots ells és que la romanització del nostre país fou desigual: molt més ràpida i forta al litoral que no pas a l'interior i, en conjunt, molt més fàcil que no pas a les terres del Nord i del centre de la Península Ibèrica. El segon fet a constatar és que la vida intel·lectual es fonamentava, igualment com en la resta de l'imperi, en el sistema d'educació tradicional romà, que consistia en el pas successiu per les escoles del *primus magister*, del *grammaticus* i del *rhetor*, amb el qual es culminaven els estudis superiors i s'adquiria una bona formació en l'art oratòria¹. I ja des del segle I aC es poden trobar alguns noms de personatges destacats del món intel·lectual, que permeten veure com la *Tarraconense* –nom administratiu amb què era coneguda l'àrea corresponent, a grans trets, a la Catalunya actual– estava ben integrada en el conjunt de l'Imperi. Al seu torn, la llengua pròpia del nostre país –l'ibèric–, per mitjà d'un procés llarg i lent, va anar essent substituïda pel llatí dels vencedors, un llatí que no era pas el dels grans textos clàssics, sinó el del llenguatge emprat pels colonitzadors: el llatí vulgar, el qual, posteriorment, mitjançant un llarg procés d'evolució, havia de donar origen a la llengua catalana. Superposada a la romanització, la progressiva cristianització del país² acabava de configurar la nostra terra amb les característiques que, a grans trets, ha conservat fins al present. Tanmateix, l'evolució seguida per ella des del segle IV fins al X és ben diferent de la d'altres regions d'aquesta gran àrea cultural. En efecte, la continuïtat de la tradició que podem observar a Itàlia o a

---

¹ Sobre aquest aspecte, vegeu Lluís Nicolau d'Olwer, «Dades sobre l'ensenyament a Catalunya a l'època romana», *Miscel·lània Crexells*, Barcelona, 1929, pp. 131-139.

² Sobre aquest tema, vegeu Antoni Pladevall i Font, «La introducció i la difusió del cristianisme a Catalunya a l'època romana», discurs llegit el dia 5 de maig de 1994 en l'acte de recepció pública d'Antoni Pladevall i Font a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona, 1994.

la Gàl·lia, una continuïtat que, malgrat les sotragades, es desenrotllà amb una certa normalitat, sense interrupcions i, sens dubte, amb fidelitat al llegat cultural de l'antiguitat, no pot ésser trobada en aquesta nostra regió de pas, conquerida, successivament, per gent provinent del nord i del sud, i que no va permetre de tornar-hi a enllaçar fins que la reconquesta de les terres als musulmans no hagué culminat. Per tant, no és fins al segle XI que hom pot començar a trobar els inicis d'allò que ha d'ésser la tradició que d'una manera ininterrompuda mena als nostres dies. Així, quan cerquem els rastres de la presència de la cultura clàssica dins la nostra, com en el cas present, en què ens disposem a resseguir la petja de Ciceró, difícilment podem enllaçar d'una manera directa amb l'antiguitat. El nostre punt d'arrancada sol ésser sempre la primera centúria del segon mil·lenni.

Els primers testimonis que coneixem de la presència de Ciceró dins el nostre àmbit cultural, doncs, van referits al segle XI. En efecte, al 1047 i següents pertanyen les notícies recollides a l'*Inventari dels llibres de Ripoll del temps d'Oliba*³: entre altres, hi figura un *Liber Ciceronis de Amicitia*⁴. El 12 de novembre de 1082 era feta a la seu de Vic la publicació del testament sacramental del levita Guillem Ramon, abat d'Àger, que morí el 17 d'octubre d'aquell any; en aquest document es diu que Guillem Ramon

---

³ Vegeu Eduard Junyent i Subirà, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, a cura d'Anscari M. Mundó, Barcelona, 1992, pp. 398-400.

⁴ Possiblement es refereix a algun d'aquests manuscrits el professor Jesús Alturo, «La cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió», *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, 2 vols., Barcelona, 1991-1992, aquí vol. I, p. 37, quan diu: «En menor grau, però en nombre gens negligible, hom constata la presència de textos profans, amb alguns autors clàssics, com [...] Ciceró (ms. 42 de Ripoll, A.C.A., s. XI)». Per la seva banda, Anscari M. Mundó, *Obres completes. I. Catalunya. 1. De la romanitat a la sobirania*, Barcelona, 1998, dins el capítol *La cultura i els llibres [A Catalunya, segles VIII a XII]*, pp. 470-471, diu: «Amb tot i això, cal remarcar que a l'escola de Ripoll van prevaldre els estudis clàssics i humanístics tant com els bíblics, patristics i teològics ja indicats. L'índex més notable d'aquest amor per les lletres profanes es dedueix de la quantitat excepcional d'autors clàssics que, a mitjan segle XI, figuraven a la seva biblioteca. [...] La llista somera dels còdexs de clàssics transcrits a Ripoll és molt eloqüent: tres Virgilis, un dels quals amb comentari; un Horaci; un Ciceró *De amicitia*; un Terenci; un Juvenal; un Macrobi; un Juli Cèsar; un Apià; un Metodi; un Flavi Josep; un Corippe; un Marcià Capella; tres Sedulis, i dos Arators; diverses obres de Boeci repetides; d'Aristòtil traduït al llatí tenien els *Tòpics*, les *Categories* i *Perihermeneia*, dues *Eisagoge* i una *Dialèctica*; i no hi mancava un Porfiri traduït del grec. A Ripoll compilaven glossaris de Virgili i de Juvenal, alguns en grec i fins en hebreu, encara que, no cal dir-ho, rudimentaris. La secció de gramàtica clàssica comptava amb cinc Donats, un dels quals amb comentari, dos Priscians i uns altres dos del comentari a fragments de l'*Eneida* anomenats *Priscianellos*; i encara un tractat d'ortografia. De l'època carolíngia, Ripoll ha conservat dos exemplars únics coneguts de la gramàtica d'Usuard. Cal afegir a la llista alguns tractats de còmput i d'agrimensura, així com un important còdex de tractats teòrics de música i quatre manuscrits de medicina. Hom estarà d'acord amb l'erudit Rudolf Beer en concloure que gairebé cap monestir europeu del segle XI avantatjava Ripoll en el camp de les ciències profanes».

Primiter dimisit Domino Deo et Sancto Petro seniori suo de Vico missale suum valde bonum quod fuit in Rivopullo scriptum, ut post mortem suam aberet eum solidum. Omnes autem suos libros alios quos habebat in Vico sub tali tenore dimisit ei, ut filii sui clerici scilicet Petrus et Amatus teneant et habeant eos dum vivunt in servicio eiusdem, tam divinos quam ex grammatica scriptos. Hoc est antifonarium, et leccionarium, et Priscianum maiorem et minorem, et Virgilium atque Oracium, et Amelarium simul iunctum cum Pascasio et Alcuino, et Sedulium simul iunctum cum Prospero et Catone, et Aratorem simul iunctum cum Persio, et Beda de metrica arte, et Serviolo, et Boetium novum valde bonum cum libris de Trinitate, et librum Iudicum cum rethorica, et libellum de Senectute et Amicitia, et qualiter constructio debeat fieri, et libellos duos, et cartas magnas tres de Computu, et librum duodecim versuum Virgili iunctum cum Prudentio, et medicinalem librum cum Aviano iunctum, et Martianum de octo partibus, et quaterniones ex multis rebus⁵.

Podem observar, doncs, que hi ha una retòrica (ciceroniana?) i els llibres *De senectute* i *De amicitia*.⁶ E. Junyent fa constar en el seu estudi que de tots els llibres esmentats en aquest testament només s'ha conservat a la Biblioteca Capítular de Vic el manuscrit que conté les obres poètiques de Virgili.

Els estudis a l'escola catedralícia de Vic estaven ja ben afermats durant el segle X (al 960 pertany la primera notícia de l'existència del càrrec de cabiscol a la catedral osonenca). Però no és fins al 1009 que es té notícia que l'esmentada escola comptava amb dues seccions, perquè, segons diu Miquel dels Sants Gros,⁷ «hi ha una deixa testamentària feta 'ad ipsa scola minore', expressió que suposa l'existència d'una altra aula o secció que seria l'escola major». D'aquest fet, Gros treu la conclusió que

---

⁵ Vegeu Eduard Junyent, «Guillem Ramon, Abat d'Àger», *Boletín Arqueológico*, 113-120 (1971-1972), pp. 269-281. El fragment citat és a les pp. 277-278. També Eduard Junyent, «La biblioteca de la Canónica de Vich en los siglos X-XI», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21 (1963), pp. 136-145.

⁶ Vegeu M. S. Gros i Pujol, «Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI», *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-XI)*, op. cit., vol. II, pp. 19-26, en considerar aquest testament de Guillem Ramon, abat d'Àger, diu (pp. 24-25): «En els volums 'ex grammatica' figuren aquestes obres: el Priscià Major i el Menor, un Virgili i un Horaci, un volum amb el *Carmen Paschale* de Seduli, obres poètiques de Pròsper d'Aquitània i els *Distica Cathonis*, un exemplar amb les sàtires de Persi, peça molt rara en les biblioteques medievals, que anava unit amb el poema *De Actibus Apostolorum* del diaca romà Arator, l'*Ars Metrica* de Beda el Venerable, els comentaris del gramàtic llatí Servi a les obres de Virgili, un tractat de *Rethorica* sense nom d'autor que podria ser el *De oratore* de Ciceró, els *De senectute* i *De amicitia* de l'esmentat Ciceró [...]».

⁷ *Ibid.*, p. 22.

la primera [secció] devia centrar-se en l'ensenyament dels infants, fent-los aprendre el salteri de memòria, i iniciant-los en la lectura, en l'escriptura, en el cant i en els rudiments del càlcul matemàtic, mentre que en la segona secció, pels textos conservats, sabem que els alumnes ja s'iniciaven en el 'trivium', mitjançant la lectura comentada dels clàssics llatins –Virgili, Horaci, Ciceró...– i de les gramàtiques de Priscià i de Donat, la lògica i la retòrica, amb els seus complements de tipus literari, històric, geogràfic i jurídic.⁸

En qualsevol cas, no tenim cap constància que hi hagués altres còdexs que els esmentats de *De senectute* i *De amicitia*, així com d'una inidentificada retòrica.

Al mateix segle XI visqué Ermengol Bernat, jutge i canonge de la Seu d'Urgell, documentat entre 1063 i 1096,⁹ personatge culte i profundament religiós, que s'expressava brillantment en llatí: la seva familiaritat amb alguns autors clàssics, sobretot Ciceró i Virgili, en fa un personatge singular entre la major part dels seus contemporanis. És a causa d'aquesta presència d'expressions genuïnament ciceronianes que hom ha pensat en la possibilitat que l'obra de Ciceró, testimoniada per primera vegada a la catedral d'Urgell en un document del segle XII (en què és esmentat un còdex amb el *De amicitia*),¹⁰ hi fos present ja, com a mínim, des d'una centúria abans.

Als segles XII-XIII pertany un manuscrit de la Biblioteca de Santes Creus, en què hi ha unes sentències breus, algunes de les quals són atribuïdes a Ciceró.¹¹

---

⁸ Ibid., p. 22.

⁹ Vegeu Jesús Alturo, «Escritores latinos de Catalunya: El canónigo Ermengol Bernat de la Seu d'Urgell (S. XI)», *Humanitas*, 50 (1998), pp. 395-417.

¹⁰ Vegeu Anscari M. Mundó, *op. cit.*, p. 471: «Una altra biblioteca amb autors clàssics, però ja del segle XII, va ésser la de la catedral d'Urgell. Contenia dos Horacis, un Virgili sencer i una *Eneida*, tres Sal·lustis, un Ciceró (el *De amicitia*), un Terenci, un Persi, un Lucà, un Arator i, traduïts del grec, Homer i Porfiri. A més d'un glossari i de dos Priscians, disposaven d'uns altres vint-i-cinc llibres de gramàtica innominats». J. Alturo, *op. cit.*, p. 416 diu que la biblioteca de la catedral d'Urgell «nos es conocida por un inventario de en torno al año 1147, en el que constan, entre otras obras, *librum glossarum psalterii* [...] *II Priscians et librum Virgillii Eneidum et librum et Oraci et I volumine Omerum et totum Virgilium et in alio volumini Sallustium et Luchanum et Oratium et duo alia volumina Sallustii et I Terentium et I Tullium de Amicitia et III libros Fisice et I Persium et I Oratore et I Porfirium et librum glossarum alphabeti et III libros legum* [...] *libros de Gramatica XX V*».

¹¹ Vegeu Domínguez Bordona, El escritor y la primitiva Biblioteca de Santes Creus. Noticia para su estudio y catálogo de los Manuscritos que de dicha procedencia se conservan, Tarragona, 1952, pp. 62-63: «63. I. Robertus de Tombelaine: Commentaria super Cantica Cantorum. II. Boetius: Excerpta. III. S. Bernardus Claraevallis: Sermo de tribus panis hominis spiritualis. Sententia IV. S. Brunus de Asti: Homeliae. V. Varia. [...]. Hasta el f. 32 y sin separación de línea siguen varias sentencias breves, ninguna de las cuales figura en las eds. Impresas de San Bernardo, aunque tal vez procedan de escritos del Santo. Otras aparecen

Del segle XIII és un dels dos exemplars del *De claris oratoribus*, de Ciceró, pertanyent a la biblioteca del Carmel Descalç de Barcelona¹². Altrament, el 22 de setembre de 1270 el canonge vigatà Pere de Posa atorgava testament¹³ i deixava a la Canònica de Vic diversos manuscrits: «Item dimitto eidem ecclesie [vicensi] librum *Etimologiarum* et libros Retorice, qui conserventur inter alios libros ecclesie, ut libri retorice in ecclesie vicensi inveniantur [...]».¹⁴ Eduard Junyent diu que el volum de les *Etimologies* «podria identificarse con el manuscrito de la primera mitad del siglo XIII conservado en la biblioteca Capitular [de Vic], descrito bajo el número 196 en el *Catálogo*»; i després afegeix: «En cambio no es posible identificar cuáles fueran los libros de Retórica, ni si entre ellos se contarían algunos de los que aparecen en el inventario de 1368»¹⁵.

Són pocs, però aquests són els únics testimonis que tenim documentats sobre la presència de Ciceró a Catalunya durant el final de l'alta edat mitjana i el començament de la baixa. Potser només hi podríem afegir els esments en els florilegis d'autoritats que es trobaven a la cancelleria reial.¹⁶

I, de moment, no tenim cap altra notícia fins al segle XIV, del qual posseïm un bon nombre de testimonis. Per començar, hi ha constància de dos còdexs a la biblioteca del Carmel Descalç de Barcelona,¹⁷ un amb el *De officiis*, les *Paradoxa* i el *Somnium*

---

atribuïdas a San Jerónimo, San Agustín, San Gregorio, Antenor, Sexto (Empírico) y Tullius (Cicerón). [...]. 124 fs. – 130 x 150 mm. – L. del s. XII-XIII. – Rúbs., inics. y caps. Rojas. – 122».

¹² Vegeu Marcelino Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, ed. Enrique Sánchez Reyes, vol. II, Santander, 1950, p. 239: «CIV. Biblioteca del Carmen Descalzo de Barcelona. [...] *Cicero de claris oratoribus*. Dos ejemplares, uno del siglo XII y otro del XIV. Membranáceo, en 4º. / Villanueva, *Viaje Literario*, t. XVIII, pp. 212-266. / Haenel, *Catalogi librorum manuscriptorum*, pág. 919».

¹³ Vegeu Eduard Junyent, «Un importante legado de libros en el siglo XIII», *Hispania Sacra. Revista de Historia Eclesiástica*, 2 (1949), pp. 425-429.

¹⁴ *Ibid.*, p. 428.

¹⁵ *Ibid.*, p. 427.

¹⁶ Jordi Rubió i Balaguer, «Sobre els orígens de l'humanisme a Catalunya», dins Íd., *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona, 1964, pp. 14-15, en intentar traçar la línia divisòria «que separa l'estil llatí humanista del que no fa sinó imitar els formularis corrents a les escoles», diu: «Perquè cal tenir en compte que la pura menció del nom d'un autor clàssic, o d'un vers horacià, o d'una sentència treta dels filòsofs antics, no ens ha d'enlluernar fent-nos creure que ens trobem ja fora de l'esperit medieval. Els florilegis d'autoritats del món clàssic foren sempre corrents a les escoles i els mateixos dictadors catalans els usaven, molt abans que hom pugui parlar prudentment de cap vel·leïtat de Renaixement a Catalunya. Per exemple el MS. 559 de la Biblioteca de Catalunya, potser de la darrerria del segle XIII, procedent sense cap dubte de la cancelleria reial, conté gran quantitat d'*auctoritates multorum philosophorum et sanctorum*, entre les quals n'hi ha de Sèneca i de Ciceró. Però són ordenades per temes. És el contingut, per tant, és la moralitat, allò que hom hi cercava. Som a l'Edat Mitjana encara».

¹⁷ Vegeu Marcelino Menéndez Pelayo, *op. cit.*, p. 239: «*Cicero, de officiis, lib. III. Paradoxa. Somnium Scipionis*. Siglo XIV. Membranáceo, en 4º. / *Cicero de claris oratoribus*. Dos ejemplares, uno del siglo XIII y otro del XIV. Membranáceo, en 4º. / Villanueva, *Viaje Literario*, t. XVIII, pp. 212-266. / Haenel, *Catalogi librorum manuscriptorum*, pág. 919».

Scipionis, i un altre amb el *De claris oratoribus*. Així mateix, a la biblioteca de El Escorial, hi ha un còdex amb la *Rhetorica ad Herennium*, obra tradicionalment considerada de Ciceró, que havia pertangut a Antoni Agustí.¹⁸ A la Biblioteca Universitària de Barcelona, hi ha un manuscrit amb l'*Orator*, el *Brutus* i el *De senectute*;¹⁹ també un altre manuscrit amb el *De officiis*, el *De Paradoxis* i el *De Sompno Scipionis*;²⁰ i, encara, un altre amb el *De officiis*.²¹ També en un manuscrit amb diversos tractats, conservat a la catedral de València, hi ha obres de Ciceró; en aquest cas es tracta del *De amicitia* i del *De officiis*.²² D'altra banda, sabem que el ciutadà de Barcelona Ramon Vinader havia tingut un exemplar del *De oratore*.²³ Un il·lustre ciceronià, el protonotari Ferrer Sayol, padrastrre de Bernat Metge, intercalava un passatge del *De senectute* en la seva versió del *De re rustica* de Pal·ladi.²⁴ La presència de Ciceró és constatable, així

¹⁸ Vegeu Marcelino Menéndez Pelayo, *op. cit.*, p. 219: «III N 8 *Rhetorica ad Herennium*. Siglo XIV. Perg. 4º (Fué de A. Agustín)».

¹⁹ Vegeu Francisco Miquel Rosell, *Inventario general de Manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, vol. I, 1 a 500, Madrid, 1958, p. 14: «M. T. Ciceronis opera. I. M. T. Ciceronis Orator, ad Brutum; II. M. T. Ciceronis, Brutus; III. M. T. Ciceronis, de Senectute, ad Athicum; IV. L. Annei Senecae ad Gallionem, de Remediis Fortuitorum». Vitel·la. Finals del segle XIV. Sobre aquest còdex, vegeu: Lisardo Rubio, «Un importante códice de Cicerón en la Biblioteca Universitaria de Barcelona», *Emerita*, 28/2 (1960), pp. 225-239; i també Marc Mayer, «Manuscrits de biblioteques renaixentistes il·lustres a la Biblioteca Universitària de Barcelona», *Estudis Universitaris Catalans*, 24, segon de la tercera època, any 1980, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, vol. II, Barcelona, 1980, pp. 335-358. Mayer diu que és del període comprès entre 1450 i 1470.

²⁰ Vegeu Francisco Miquel Rosell, *op. cit.*, pp. 450-451: «M. T. Ciceronis opera. I. *De Officiis libri tres*; II. *De Paradoxis*; III. *De Sompno Scipionis*». Vitel·la. Finals del segle XIV. Mayer el considera també del període comprès entre 1450 i 1470.

²¹ Vegeu Francisco Miquel Rosell, *op. cit.*, vol. II, 501 a 1100, Madrid, 1958, p. 124-125: «M. T. Ciceronis *de Officiis libri tres*». Paper (llevat dels folis 1 i 14, que són de pergamí). Segle XIV.

²² Vegeu Elías Olmos y Canalda, *Catálogo descriptivo. Códices de la Catedral de Valencia*, Valencia, 1943², p. 69-70: «Núm. 86. Tractatus Varii. [...] IV. Ciceron, Marco Tulio. [*De amicitia et officiis*.] / Fol. 141 v. Empieza: 'Multa de [...] / Fol. 212. Termina: '[...] praeceptique le // tabere.' [...] En vitela. – Letra del siglo XIV. – a dos columnas de 44 líneas. – Capitales azules y rojas, algunas doradas. – Alto: 0'360 x 0'235 ancho; caja de escritura: 0'255 x 0'155. – 315 folios, numeración reciente. – Dos hojas de papel al principio y tres al fin para defensa. – Al dorso: *Enchir. D. August. // Tullius de Amici et off. // Boetius de Consolati // Commenta Gundias. // M. S.* – Encuadernación: pasta».

²³ Vegeu Josep Hernando, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV*, 2 vols., Barcelona, 1995. Al vol. I, p. 282-292, diu: «1356, novembre 8. Barcelona. Jaume de Vallseca, llicenciat en lleis i ciutadà de Barcelona, reconeix rebre 162 llibres, de diverses disciplines, que havien pertangut al difunt Ramon Vinader, doctor en lleis i ciutadà de Barcelona, empenyorats pel seu fill i hereu universal Joan de Torres al dit Jaume de Vallseca i a l'esposa d'aquest Constança. [...] [160]. Item, quendam librum, qui incipit in primo folio: 'Quid sit docere artem retoricam'. Et subsequenter post septem vel octo folia incipit in rubro: 'Marcii Tulli Ciceronis' et cetera. Et in nigro: 'Sepe et multum hoc mecum cogitavi' et cetera».

²⁴ Vegeu Jordi Rubió i Balaguer, «Sobre els orígens de l'humanisme a Catalunya», dins Íd., *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, *op. cit.*, p. 17: «D'un altre protonotari del segle XIV, però no de Pere III, sinó de la seva muller la reina Elionor, tenim també una versió classicitzant, la del *De re rustica*, de Pal·ladi, feta entre 1380 i 1385, i precedida d'una molt interessant declaració del traductor sobre la manera com ha realitzat la seva tasca. L'original llatí és 'curt, breu e molt sòptil', diu, i el vocabulari difícil i per la 'subtilitat e brevitat dels vocables que no són en ús entre nosaltres en Cathalunya ne encara en Espanya, és molt

mateix, en la *Doctrina moral* del mallorquí Nicolau de Pachs (o Pax), documentat entre 1373 i 1419.²⁵

A partir de la segona meitat del segle XIV, la prosa literària catalana experimentava un notable canvi estilístic, a causa de la influència de l'*ars dictandi*;²⁶ com és sabut, els preceptes contiguts en els tractats que transmetien aquesta *ars* es referien, sobretot, a l'*elocutio* (i contemplaven tant la gramàtica com la retòrica) i al *cursus* o estructuració rítmica del discurs.²⁷

Al segle XIV, encara, datable vers 1400 i elaborat segurament als tallers de París, pertany un manuscrit en pergamí conservat a la Biblioteca Episcopal de Vic, que conté l'obra *Manipulus Florum* del Magister Tomàs d'Hibèrnia. És un tractat de temes morals. L'autor, en acabar l'obra diu (f. 213r):

Notandum est quod libros originalium sanctorum ac doctorum quantum ad principia uel fines ac partialium librorum numerum hic signare curauit ut si alicui occurrerent facilius possit eos cognoscere et securius allegare. quorundam autem librorum

---

avorrit'. L'autor d'aquesta versió, el protonotari Ferrer Sayol, ciceronià, que hi intercala un passatge del *De senectute*, era el padastre de Bernat Metge i en fou, de segur, l'educador en la cancelleria reial».

²⁵ Vegeu Martí de Riquer, *Història de la literatura catalana*, Barcelona, 1984⁴, vol. II, p. 307: «Per això no és d'estranyar que a la *Doctrina moral*, al costat d'elements procedents del fons cultural medieval, com és per exemple el *Tresor* de Brunetto Latini, hi trobem adduïts molt sovint autors clàssics (Aristòtil, Sèneca, Ciceró, Juvenal, Valeri Màxim, Cató, Cassiodor, Horaci, Plató, Demòstenes, Boeci, Soló, Ovidi, Lucà, Terenci, etc.)».

²⁶ Amb aquest nom eren coneguts els tractats de retòrica epistolar que entre els segles XI i XV foren utilitzats a les cancelleries i notaries medievals. Els més corrents eren els de Conradus de Mure, Lorenzo d'Aquileia, Ludolfus de Hildesheim, Guido Faba i Pietro della Vigna. Les regles i els exemples que contenien es fonamentaven en una tradició d'arrels ciceronianes que es remuntava a Cassiodor. Marçal Olivari, «Notes entorn de la influència de l'*Ars dictandi* sobre la prosa catalana de la cancelleria de finals del segle XIV: el ms. Y-129-7 de la Colombina», *Estudis Universitaris Catalans*, 22 (1936), pp. 631-653, comenta: «Si tenim present, ara, que entre els secretaris i escriptors reials de les darreries del regnat de Pere el Cerimoniós i dels dos regnats subsegüents figuren noms prestigiosos dins el camp de la nostra literatura, no sembla pas arriscat d'afirmar que, en part, la transformació que s'opera aleshores en la prosa literària és deguda a la ciència llatina de redactar, i que si es produí un ambient propici a aquell canvi estilístic, això fou degut, entre altres causes, al fet que en la cúria règia s'aplegava un estol d'excel·lents dictadors».

²⁷ Pel que fa als trets de l'estil característic de la prosa catalana d'aquesta època, Jordi Rubió i Balaguer, «Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV», *Actes du VIII Congrès International de Linguistique Romane (1953)*, vol. II, Barcelona, 1955, pp. 347-364, els resumeix de la següent manera: «a) per una imitació de les regles del *cursus*, adaptant-les en allò que era possible al català, tan ric en mots aguts i monosíl·labs, per la qual cosa apareix la moda d'introduir transposicions forçades en l'ordre natural de la frase, o bé a la fi d'ella són perferides les transformacions oxítones per tal d'imitar la cadència del *planus*; b) per una desviació de l'ús d'aquell ritme propi de l'art dictatòria, la qual cosa porta a recercar cadències més amples i ja no concentrades només a la fi de la frase; el resultat és a vegades una veritable cadència de vers de quatre accents, ja sigui amb ritme iàmbic [...], ja amb ritme anapèstic [...]; c) pels cultismes de llenguatge, dels quals totes les llengües modernes reberen una tan gran incorporació al segle XV».

augustini praecipue quos ipse in suo libro retratationum enumerat fines non uidi. ideo si alicui occurrant eos hic poterit signare.

Tot seguit passa als capítols dedicats als llibres de sant Dionís, sant Agustí, sant Ambròs, sant Jeroni, sant Gregori, sant Bernat, sant Hilari, sant Isidor, sant Joan Crisòstom, sant Pròsper i Damascè, sant Anselm, Ramon de Sant Víctor, Hug de Sant Víctor, Alcuí i Alà, a més de llibres de diversos autors: de Ciceró, de Boeci, de Sèneca. El volum resta interromput al principi d'aquest darrer epígraf, que correspon al f. 218v del manuscrit.²⁸ Pel que fa a Ciceró, al·ludeix als llibres: *Rhetorica uetus*, *Rhetorica noua*, *De accusatione Ciceronis libri quatuor*, *De amicitia*, *De officiis*, *De senectute*, [...], *De natura deorum*, *De uniuersitate*, *De paradoxis*, *De diuinatione et fato*, *Cathelinarius i Epistularum eius liber unus*.

I així arribem als començaments de l'humanisme italià, una època presidida per Francesco Petrarca (1304-1374), un home que visqué, segons deia ell mateix, «uelut in confinio duorum populorum constitutus ac simul ante retroque prospiciens».²⁹ Lector apassionat de Virgili i de Ciceró (dels quals deia: «Questi son gli occhi della nostra lingua»),³⁰ ja de jove tenia en poder seu una *Retòrica de Ciceró* (probablement el *De inuentione*). Petrarca fou el vertader redescobridor de Ciceró: ja el 1333 havia trobat a Lieja el discurs *Pro Archia poeta*; però la troballa realment important, i que tingué una gran transcendència en aquells moments, va ser feta el 1345, en què descobria a Verona un manuscrit on eren contingudes les *Epistulae ad Atticum*, *ad Quintum fratrem* i *ad Brutum*. Les epístoles ciceronianes foren imitades per Petrarca, i, seguint-lo a ell i a Coluccio Salutati (1331-1406), que, el 1392, es feia copiar d'un manuscrit de Vercelli els setze llibres de les *Epistulae ad familiares* del clàssic, també per la

---

²⁸ Vegeu Josep Gudiol, *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich*, prev. amb un Apèndix per Mn. Eduard Junyent, vols. VI, VII i VIII, Barcelona, 1934, pp. 71-72: «52. – Magistri Thomae de Hibernia *Manipulus Florum*. / Manuscrit en pergami, incomplet al final; 218 folis de 26 x 19 cm; dos corondells; 42 ratlles; caixa de 195 x 135 mm; escriptura gòtica en negre, i caplletres blaves i vermelles, a vegades amb rasqueigs, en els quals intervé to viola; una inicial en el f. 1, obra de cal·ligrafia, en blau i or. / Relligatge en pergami, del segle XVIII. / Segle XIV. / N° 7544 de l'inventari, i LXXXVII de la catalogació de Villanueva dels llibres de la Catedral de Vich».

²⁹ Petrarca, *Rerum memorandarum libri*, ed. Giuseppe Billanovich (Ed. Nazionale delle Opere, XIV) Roma, 1943, vol. I, p. 19, 4. Extrec la citació i la referència de l'obra de Rudolph Pfeiffer, *Historia de la filología clásica*, Madrid, 1981, II. De 1300 a 1850, p. 18.

³⁰ Vegeu P. de Nolhac, *Petrarque et l'humanisme* (2 vols., 1907², reimprès el 1959); vol. I, p. 221, 1. Trec la referència de Rudolf Pfeiffer, *op. cit.*, p. 21-22.

plèiade dels humanistes, que s'estengué a partir d'aleshores per tot Europa.³¹

La influència de Petrarca i de Ciceró, a més de la d'altres autors clàssics, és perfectament constatable en l'obra de Bernat Metge (1343?-1413), el qual, tot i tenir encara unes pregones arrels medievals, és el màxim exponent del pre-renaixement català. Així, si en l'*Apologia* sembla inspirar-se en el *Secretum* de Petrarca,³² en *Lo somni*,³³ la seva obra cabdal, és directament Ciceró –el Ciceró de les *Tusculanes*– qui més sovint hi és present;³⁴ per ell, Metge acaba la

---

³¹ Pel que fa a la importància i a la transcendència d'aquesta troballa de les cartes de Ciceró per Petrarca, Jordi Rubió i Balaguer, *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, Barcelona, 1979², p. 110, diu: «Des d'antic la carta ha estat objecte d'elaboració literària. Per això Ciceró col·leccionava les seves, fins les que anomenem familiars. Ja no parlo de les *epístoles* en vers, de les quals Horaci ha donat un model a tots els segles i en les quals Ovidi substituï l'accent moral per la nota sentimental retòricament exacerbada. L'Edat Mitjana creà amb les lletres d'Abelard i Heloïsa un epistolari únic, però que no tingué la descendència que faria esperar el seu apassionament tan humà i aparentment despullat d'artifici. Abans de Petrarca, eren Sèneca i Plini el Jove els models epistolars. Però quan, l'any 1345, Petrarca descobrí el recull de lletres *Ad Atticum* de Ciceró, s'hi engrescà i les imità, assimilant-les de tal manera, que sembla que es cregui convertit en un dels corresponsals del gran orador. Vers 1390 foren descobertes les cartes *Ad familiares* per Coluccio Salutati. No pogueren ésser conegudes pel poeta de Laura. Aquells reculls de Ciceró donaren origen, per imitació, als epistolars dels humanistes dels quals tenim mostres a Catalunya en el cercle d'En Pere Miquel Carbonell i dels seus amics. Eren cartes erudites, per a lluíment dels qui les escrivien, amb un matís retòric molt accentuat».

³² Vegeu Martí de Riquer, *op. cit.*, vol. III, pp. 61-62: «El títol *Apologia*, no res menys, té un evident i innegable regust clàssic (recordem-ne les de Plató, Xenofont, Apuleu), la qual cosa resta corroborada immediatament en un passatge pres del *Secretum* de Petrarca: 'E per tolre fadiga a aquells qui legiran, no vull que en tu sia atrobat 'dix' e 'diguí', sinó 'Ramon' e 'Bernat', per tal com lo dit meu amic e jo som així nomenats. D'aquest estil han usat tots los antics, especialment Plató, en lo *Timeu*, e Ciceró, en les *Qüestions Tusculanes*, e Petrarca, en los *Remeis de cascuna fortuna* e en altres locs'. Remarquem-hi, abans de tot, el fet de parlar directament amb el propi llibre i tutejar-lo, cosa que també s'esdevé al *Secretum*. En aquest llibre Petrarca diu que, segons afirma Ciceró, evitarà la repetició de 'inquam' i 'inquit' inscrivint els noms dels interlocutors davant llurs parlaments, costum que Ciceró prengué de Plató. Amb això l'escriptor italià fa al·lusió al començament del tractat *De amicitia*, però el barceloní enriqueix l'explicació afegint-hi els títols del *Timeu* i de les *Tusculanes* –obra de Ciceró que aprofitarà a *Lo somni*– i el *De remediis utriusque fortunae* del mateix Petrarca».

³³ Vegeu Martí de Riquer, *op. cit.*, vol. III, p. 104, remarca que un dels més grans mèrits d'aquesta obra «és que constitueix un diàleg que, tot i trobar-se dintre de la tradició literària de Plató i de Ciceró, és escrit en llengua vulgar».

³⁴ Vegeu Martí de Riquer, *op. cit.*, vol. III, p. 96-97, fa observar que a *Lo somni*, «Tot just s'inicia la discussió comencen a entreteixir-se les fonts filosòfiques: els *Dialogi* de sant Gregori Magne, la *Summa contra gentiles* de sant Tomàs, grans fragments de les *Tusculanes* de Ciceró, el *De anima* de Cassiodor, l'*Opus Oxoniense* de Duns Escot, el *De anima rationale* de Ramon Llull, el *De amicitia* i el *De senectute* de Ciceró». I després afirma: «Les *Tusculanes* de Ciceró constitueixen el que en podríem dir la base d'aquest primer llibre de *Lo somni*, i això és el que li infon un inconfundible regust clàssic i un estil de prosa que solem anomenar ciceronià, ja que l'excel·lent llatí d'aquesta font principal deixa traslluir, en ésser traduït, una elegantíssima prosa catalana, bellament periòdica i ornada amb encertats i expressius llatínismes, tant lèxics com semàntics i sintàctics». Sobre la influència de les *Tusculanes* damunt d'aquesta obra, vegeu Lluís Nicolau d'Olwer, «Del classicisme a Catalunya. Notes al primer diàlech den Bernat Metge», *Estudis Univesitaris Catalans*, 3 (1909), pp. 429-444.

seva obra fent al·lusió al *nosce teipsum*: «Entén en tos fets propis [...], e especialment en conèixer e millorar tu mateix».³⁵

«Els esments d'autors clàssics i renaixentistes serà, des dels primers anys del segle XV una curiosa característica de l'oratória parlamentària catalana», remarca Martí de Riquer,³⁶ el qual assenyala la presència de Ciceró i de Petrarca en escrits d'Alfons d'Eixea i de Marc de Villalba;³⁷ Ciceró –recorda Riquer– és present també en la proposició feta pel rei Martí I a les corts de Perpinyà el 26 de gener de l'any 1406.³⁸

Són molts els autors catalans d'aquest segle que al·ludeixen a Ciceró en les seves obres: Felip de Malla, que tenia diverses obres del prosista clàssic en la seva biblioteca,³⁹ en un passatge del *Memorial del pecador remut*, fa dir a un anònim canonge de la Seu de Barcelona:

Oh Itàlia, oh Alemanya, França i Anglaterra!, les quals cerquen los nobles scolàstics, car molt hi valen los primers principis, a los infants qui despuis tornen grans e regeixen segons que saben e presumeixen segons han après, ésser instruïts per valents mestres, qui.ls meten Juvenal, Lucà, Horaci, Virgili, Sèneca, Tul·li, Persi, Staci, Sal·lusti, Ovidi, Varró, Terenci e los actors semblants [...]

---

³⁵ Bernat Metge, *Obres completes. I selecció de lletres reials per ell dictades*, a cura de Martí de Riquer, Barcelona, 1950, p. 264. El passatge de Ciceró on es troba aquest precepte és: *Tusculanes*, I, XXII, 52.

³⁶ Vegeu Martí de Riquer, *op. cit.*, vol. III, p. 18.

³⁷ Vegeu Martí de Riquer, *op. cit.*, p. 18-19: «Molt més significatiu és que Alfons d'Eixea, bisbe d'Elna, en la suplicació feta al rei Martí en les corts de Barcelona del 15 d'abril del 1410, després de citar Hermes Trimegist, el *De amicitia* de Ciceró i una epístola de Sèneca, afegeixi: 'E per ço Francesc Petrarca, a demostrar quant és obligat lo rei al regiment de son poble, dix: Lo bon rei, servent del bé públic és'. I després: «També l'abat de Montserrat Marc de Villalba, responent a les corts de Tortosa del 1421 una proposició de la reina Maria, citarà el *De uiris illustribus* de Petrarca en un parlament farcit de cites escripturístiques i clàssiques (Ciceró, Suetoni, Cassiodor, Livi, Plutarc, Sèneca, Sal·lusti, etc.)».

³⁸ Vegeu Martí de Riquer, *op. cit.*, vol. III, p. 16: «El tema és *Gloriosa dicta sunt de te* (Salm, 86, 3). [...] Prèviament, a base de citacions bíbliques, de Seduli, d'Ovidi, de Suetoni i fins i tot d'Homer, el rei deixa demostrat que no és vanaglòria lloar-se dels actes virtuosos, i que per tant 'no devem callar la virtut, la glòria e la noblesa del principat de Catalunya e dels catalans'. La proposició segueix a base d'una nova cita clàssica, els mots de Ciceró: 'glòria és contínua d'alcú fama ab llaor', que és corroborada amb paraules bíbliques i amb un vers de l'*Eneida* (X, 468) [...]».

³⁹ Vegeu Martí de Riquer, *op. cit.*, vol. IV, p. 258, diu: «L'inventari dels béns de Mestre Felip de Malla, fet arran de la seva mort [esdevinguda l'11 de juliol de 1431], trasllueix una gran riquesa, tant en la residència de la casa de l'Ardiaca com en la que tenia a la rectoria de Santa Maria del Pi, 'aprop lo pou' [...]. La biblioteca consta d'una seixantena de volums [...] deixant de banda els més corrents i els propis d'un mestre en teologia, hi trobem les tragèdies de Sèneca, les *Catilinàries*, el *De Senectute* i les *Paradoxa* de Ciceró [...]».

També els poetes hi fan referència sovint. És el cas, per exemple dels valencians Dionís Guiot⁴⁰ i Jacme Roig⁴¹ i del principatí Francesc de la Via.⁴²

Hi ha encara altres notícies sobre la presència de Ciceró en terres catalanes durant aquests segles. Amb elles i amb moltes altres de referents als segles posteriors continuarem resseguint els rastres de la petja del gran clàssic damunt la nostra àrea cultural en estudis de propera aparició.

Edició on line: CONVENIT SELECTA - 7 (ISSN - 1517-6975)

<http://www.hottopos.com/convenit7/medina.htm>

---

⁴⁰ Vegeu Martí de Riquer, *op. cit.*, vol. III, p. 452: «Al mateix rei Alfons és dedicada l'única poesia coneguda del notari de València Dionís Guiot, possiblement escrita poc després del 1453 [...]. Els set planetes, segueix Dionís Guiot, dotaren aquest rei de virtuts innombrables, el feren 'de vicis orfe', 'e de valor entre los millors fènix', de tal manera que per a narrar els seus mèrits ni tan sols basta la llengua de Tul·li, o sia Ciceró».

⁴¹ Vegeu Martí de Riquer, *op. cit.*, vol. IV, p. 89, reporta que a la primera part del llibre segon del *Spill* «la muller [...] discutia pedantment sobre les *Cent novel·les* (les *Cento novelle antiche*, o el *Decameron*), les *Facècies* (de Poggio), Plató, Ciceró, Cató, Dante, poesies i tragèdies».

⁴² Vegeu Jordi Rubió i Balaguer, *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, *op. cit.*, p. 120, parlant del poema *La bella Venus*, del sots-veguer de Girona, atestat entre els anys 1403 i 1425, diu: «És digne de consideració l'estret lligam que s'observa en aquesta obreta entre realitat i ficció literària. No es deixa d'esmentar que la lletra rebuda de la dama era *discretament e bé dictada*, com sortida de la *lima de Tuli*». Aquí tindriem un clar exemple de la gran estima en què era tinguda la correspondència ciceroniana, model per a l'epistolografia de l'època.